१९

॥देवीसूक्तं श्रद्धासूक्तं च॥

प्रस्तावना

भारतीयजीवने संस्कृतसाहित्ये च वेदानां स्थानं मूर्ध्नि वर्तते। भारते धर्मव्यवस्था वेदायत्ता एव। वेदो धर्मनिरूपणे पृथक् प्रमाणम्। स्मृत्यादयः तु वेदमूलकतया प्रामाण्यं भजन्ते। अत एव श्रुतिस्मृत्योः विरोधे सति श्रुतिरेव गरीयसी। न केवलं धर्ममूलकतयैव वेदाः समादृताः, अपि तु विश्वस्मिन् सर्वप्राचीनग्रन्थतया अत्युच्चतत्त्वप्रतिपादकतया च आदरविशेषं लभते सदा। प्राचीनानि धर्मसमाज-व्यवहार-प्रभृतीनि वस्तुजातानि बोधयितुं श्रुतय एव क्षमन्ते। विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्थाः यैः ते वेदाः इति। सायणस्तु अपौरुषेयं वाक्यं वेद इत्याह। इष्टप्राप्तेः अनिष्टपरिहारस्य च अलौकिकम् उपायं यो वेदयति स वेद इति। तथाहि कारिका -

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता॥" इति।

ते ह वेदाः चत्वारः भवन्ति। तथा हि - ऋग्वेदः, सामवेदः, यजुर्वेदः, अथर्ववेदश्चेति।

अस्मिन् पाठे देवीसूक्तं श्रद्धासूक्तं चेति सूक्तद्वयम् अन्तर्भवति। श्रद्धासूक्तस्य प्रस्तावनादिकम् पाठस्य उत्तरभागे विद्यते। प्रारम्भे देवीसूक्तमस्ति।

ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य पञ्चविंशत्यधिकैकशततमं सूक्तं वाक्-सूक्तम् अस्ति। प्रकृतसूक्तस्य अस्य ऋषिः आम्भृणी वाग्। त्रिष्टुभादिना छन्दसा सूक्तम् इदम् अस्ति। प्रकृतसूत्रस्य अस्य देवता आत्मा। एवञ्च प्रकृतपाठे अस्मिन् देवीसूक्तस्य व्याख्यानं वर्तते। व्याकरणविचारोऽपि स्थाने स्थाने कृतोऽस्ति अध्येतॄणां सुबोधाय।

उद्देश्यानि

एतं पाठं पठित्वा भवान् -

- सूक्तस्थानां मन्त्राणां संहितापाठं ज्ञास्यति।
- सूक्ते विद्यमानानां मन्त्राणां पदपाठं ज्ञास्यति।
- सूक्तस्थानां मन्त्राणाम् अन्वयं कर्तुं समर्थो भवेत्।
- सूक्तस्थानां मन्त्राणां व्याख्यानं कर्तुं समर्थो भवेत्।

- सूक्ते विद्यमानानां मन्त्राणां सरलार्थं ज्ञास्यति।
- मन्त्रे स्थितं व्याकरणं ज्ञातुं समर्थो भवेत्।
- सूक्ततात्पर्यं सूक्ततत्त्वं च अवगच्छेत्।
- सूक्तार्थं ज्ञात्वा सूक्तमहिमानम् ज्ञास्यति।

॥देवीसूक्तम्॥

ऋषिः- वाक्। छन्दः- त्रिष्टुप्, २ जगती। देवता- वाक्।

१९.१) अधुना मूलपाठं पठाम

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः।
अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा॥१

अहं सोममाहनसं बिभर्म्यहं त्वष्टारमुत पूषणं भगम्।
अहं दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये ३ यजमानाय सुन्वते॥२

अहं राष्ट्री संगमनी वदेवीसूक्तम्सूनां चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम्।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम्॥३

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम्।
अमन्तवो मां त उपक्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि॥४

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः।
यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्॥५

अहं रुद्राय धनुरा तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ।
अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आ विवेश॥६

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्व१न्तः समुद्रे।
ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि॥७

**अहमेव वात इव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा।
परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव॥८॥**

१९.२) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम

**अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः।
अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा॥१॥**

पदपाठः - अहम्। रुद्रेभिः। वसुऽभिः। चरामि। अहम्। आदित्यैः। उत। विश्वऽदेवैः॥ अहम्। मित्रावरुणा। उभा। बिभर्मि। अहम्। इन्द्राग्नी इति। अहम्। अश्विना। उभा॥ १॥

अन्वयः - अहं रुद्रेभिः वसुभिः चरामि, अहम् आदित्यैः उत् विश्वदेवैः (चरामि), अहं मित्रावरुणा उभा विभर्मि, अहम् इन्द्राग्नी अहम् उभा अश्विना (बिभर्मि)।

व्याख्या- अहं सूक्तस्य द्रष्ट्री वागाम्भृणी यद् ब्रह्म जगत्कारणं तद्रूपा भवन्ती रुद्रेभिः रुद्रैरेकादशभिः। इत्थंभावे तृतीया। तदात्मना चरामि। एवं वसुभिः इत्यादौ तत्तदात्मना चरामीति योज्यम्। तथा ब्रह्मीभूता बिभर्मि धारयामि। इन्द्राग्नी अपि अहम् एव धारयामि। उभा उभौ अश्विना अश्विनावपि अहम् एव धारयामि। मयि हि सर्वं जगच्छुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं स दृश्यते। माया च जगदाकारेण विवर्तते। तादृश्या मायया आधारत्वेनासङ्गस्यापि ब्रह्मण उक्तस्य सर्वस्योपपत्तिः॥

सरलार्थः- अहं (वागाम्भृणी) रुद्रगणैः सह रुद्रात्मिका भूत्वा विचरामि। अहं वसुगणैः, आदित्यगणैः, विश्वदेवगणैः सह तत्तदात्मिका भूत्वा विचरामि। अहं मित्रवरुणयोः उभयोः धारकः। अहमेव इन्द्राग्न्योः उभयाश्विनीकुमारयोः च धारकः अस्मि।

व्याकरणम् -

- मित्रावरुणा- मित्राश्च वरुणश्च मित्रावरुणा। मित्रावरुणौ इत्यस्य स्थाने वैदिकं रूपमिदम्।
- उभा- उभौ इत्यस्य वैदिकं रूपम्।
- अश्विना- अश्विनौ इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।
- बिभर्मि- भृ-धातोः लटि उत्तमपुरुषैकवचने बिभर्मि इति रूपम्।
- रुद्रेभिः- रुद्रशब्दस्य तृतीयाबहुवचने वैदिकं रूपमिदम्।

अहं सोम॑माह॒नसं॑ बिभर्म्य॒हं त्वष्टा॑रमु॒त पू॒षणं॒ भग॑म्।
अ॒हं द॑धामि॒ द्रवि॑णं ह॒विष्म॑ते सुप्रा॒व्ये॒ ३॒ यज॑मानाय सु॒न्व॒ते॥२॥

पदपाठः - अ॒हम्। सोम॑म्। आ॒ह॒नस॑म्। बि॒भ॒र्मि॒। अ॒हम्। त्वष्टा॑रम्। उ॒त। पू॒षण॑म्। भग॑म्॥ अ॒हम्। द॒धा॒मि॒। द्रवि॑णम्। ह॒विष्म॑ते। सु॒प्र॒ऽअ॒व्ये॑। यज॑मानाय। सु॒न्व॒ते॥२॥

अन्वयः - अहम् आहनसं सोमं बिभर्मि, अहं त्वष्टारम् उत पूषणं भगम्, (बिभर्मि)। अहं हविष्मते सुप्राव्ये सुन्वते यजमानाय द्रविणं दधामि।

व्याख्या- आहनसमाहन्तव्यमभिषोतव्यं सोमं यद्वा शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोममहमेव बिभर्मि। तथा हविष्मते हविर्भिर्युक्ताय सुप्राव्ये शोभनं हविर्देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे। सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते। 'ईदृशाय यजमानाय द्रविणं धनं यागफलरूपमहमेव दधामि धारयामि। एवञ्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं" फलमत उपपत्तेः" (ब्र. सू. ३. ३. ३८) इत्यधिकरणे भगवता भाष्यकारेण समर्थितम्।

सरलार्थः- अहं ताडनकारिका सोमं त्वष्टारं पूषां भगं च बिभर्मि। अहं हविर्युक्ता, उत्तमहविषः प्रापयिता, सोमाभिषवकारिणां यजमानानां कृते धनं धारयामि अथवा सम्पादयामि।

व्याकरणम् -

- आहनसम्- आपूर्वकात् हन्-धातोः असुन्प्रत्यये आहनसम् इति रूपम्।
- हविष्मते- हविष्-शब्दस्य मतुप्प्रत्यये चतुर्थ्येकवचने हविष्मते इति रूपम्।
- सुप्राव्ये- सुपूर्वकात् प्रपूर्वकात् अव्-धातोः ईप्रत्यये चतुर्थ्येकवचने सुप्राव्ये इति रूपम्।
- सुन्वते- सु-धातोः श्नुप्रत्यये शतृप्रत्यये च चतुर्थ्येकवचने सुन्वते इति रूपम्।

अ॒हं रा॒ष्ट्री॑ स॒ङ्गम॑नी वदेवीसूक्तम्सू॒नां चि॒कि॒तुषी॑ प्रथ॒मा य॒ज्ञिया॑नाम्।
तां मा॑ दे॒वा व्य॑दधुः पुरु॒त्रा भूरि॑स्थात्रां॒ भूर्या॑वे॒शय॑न्तीम्॥३॥

पदपाठः - अ॒हम्। रा॒ष्ट्री॑। स॒म्ऽगम॑नी। वसू॑नाम्। चि॒कि॒तुषी॑। प्र॒थ॒मा। य॒ज्ञिया॑नाम्॥ ताम्। मा॒। दे॒वाः। वि। अ॒द॒धुः॒। पु॒रु॒ऽत्रा। भूरि॑ऽस्थात्राम्। भूरि॑। आ॒ऽवे॒शय॑न्तीम्॥३॥

अन्वयः - अहं राष्ट्री, वसूनां सङ्गमनी, चिकितुषी, यज्ञियानां प्रथमा। तां भूरिस्थात्रां भूरि आवेशयन्तीं मा देवाः पुरुत्रा वि अदधुः।

व्याख्या- अहं राष्ट्री। ईश्वरनामैतत्। सर्वस्य जगत ईश्वरी। तथा वसूनां धनानां सङ्गमनी सङ्गमयित्र्युपासदेवीसूक्तम्कानां प्रापयित्री। चिकितुषी यत् साक्षात् कर्त्तव्यं परं ब्रह्म तज्ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती। अत एव यज्ञियानां यज्ञार्हाणां प्रथमा मुख्या या एवङ्गुणविशिष्टाहं तां मां भूरिस्थात्रां बहुभावेन प्रपञ्चात्मनावतिष्ठमानां भूरि भूरीणि बहूनि भूतजातान्यावेशयन्तीं जीवभावेनात्मानं

प्रवेशयन्तीमीदृशीं मां पुरुत्रा बहुषु देशुषु व्यदधुर्देवाः विदधति कुर्वन्ति। उक्तप्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानात्। यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः।

सरलार्थः- अहं राष्ट्री, धनस्य संग्राहिका, चैतन्यवती, यज्ञार्हगणेषु मुख्या। तादृशी गुणविशिष्टा, बहुरूपेण बहुवस्तुषु अवस्थिता। मां देवाः बहुस्थाने स्थापयति।

व्याकरणम् -

- चिकितुषी- किद्-धातोः क्वसुप्रत्यये ङीपि प्रथमैकवचने चिकितुषी इति रूपम्।
- पुरुत्रा- पुरुशब्दात् सप्तम्यर्थे त्राप्रत्यये पुरुत्रा इति रूपम्।
- व्यदधुः- विपूर्वकात् धा-धातोः लुङि प्रथमपुरुषबहुवचने व्यदधुः इति रूपम्।

मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम्।
अमन्तवो मां त उपक्षियन्ति श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि॥४॥

पदपाठः - मया। सः। अन्नम्। अत्ति। यः। विऽपश्यति। यः। प्राणिति। यः। ईम्। शृणोति। उक्तम्॥ अमन्तवः। माम्। ते। उप। क्षियन्ति। श्रुधि। श्रुत। श्रद्धिऽवम्। ते। वदामि॥४॥

अन्वयः - यः विपश्यति, यः प्राणिति, यः इम् उक्तं शृणोति, सः मया अन्नम् अत्ति। अमन्तवः ते माम् उप क्षियन्ति। हे श्रुत, श्रुधि, ते श्रद्धिवं वदामि।

व्याख्या- योऽन्नमत्ति सः भोक्तृशक्तिरूपया मयैवान्नमत्ति। यश्च विपश्यति। आलोकयतीत्यर्थः। यश्च प्राणिति श्वासोच्छ्वासरूपव्यापारं करोति सोऽपि मयैव। यश्चोक्तं शृणोति। ये ईदृशीमन्तर्यामिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति ते अमन्तवोऽमन्यमाना अजानन्त उपक्षियन्ति। उपक्षीणाः संसारेण हीनाः भवन्ति। माममन्तवो मद्विषयज्ञानरहिता इत्यर्थः। हे श्रुत विश्रुत सखे श्रुधि। मया वक्ष्यमाणं शृणु। किं तच्छ्रोतव्यम्। श्रद्धिवम्। श्रद्धिः श्रद्धा। तया युक्तं श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः। ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते तुभ्यं वदामि उपदिशामि।

सरलार्थः- यः अन्नं खादति, पश्यति, प्राणान् धारयति, उक्तविषयान् शृणोति, स मया एव एतत् सर्वं कार्यं करोति। मम महिमानं ये न जानन्ति, ते विनश्यन्ति। हे विश्रुत, शृणोतु, श्रद्धायाः विषयम् अहं युष्माकं समीपे वदामि।

व्याकरणम् -

- अत्ति- अद्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने अत्ति इति रूपम्।
- विपश्यति- विपूर्वकात् दृश्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने विपश्यति इति रूपम्।
- प्राणिति- प्रपूर्वकात् अन्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने प्राणिति इति रूपम्।

- शृणोति- 'श्रु श्रवणे' इति धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने शृणोति इति रूपम्।
- उपक्षियन्ति- उपपूर्वकात् क्षि-धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने उपक्षियन्ति इति रूपम्।
- श्रुधि- श्रु-धातोः लोटि मध्यमपुरुषैकवचने श्रुधि इति रूपम्। शृणु इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।
- अमन्तवः- न मन्तवः अमन्तवः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः

१. देवीसूक्तस्य कः ऋषिः, किं छन्दः, का च देवता।

२. देवीसूक्ते अहंपदेन कः परामृश्यते।

३. अश्विनौ इत्यस्य वैदिकं रूपं किम्।

४. उभा इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।

५. रुद्रशब्दस्य तृतीयाबहुवचने वैदिकं रूपं किं भवति।

६. रुद्रैः सह अहं(वागाम्भृणी) कथं चरामि।

७. आहनसम् इत्यस्य कः अर्थः।

८. सुप्राव्ये इति रूपं कथं स्यात्।

९. वसूनाम् इत्यस्य कः अर्थः।

१०. यज्ञियानाम् इत्यस्य कः अर्थः।

११. चिकितुषी इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।

१२. अमन्तवः इत्यस्य कः अर्थः।

१३. प्राणिति इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।

१४. श्रुधि इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।

१५. पुरुत्रा इति रूपं कथं भवेत्।

अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः।
यं कामये तंतमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्॥५॥

पदपाठः - अ॒हम्। ए॒व। स्व॒यम्। इ॒दम्। व॒दा॒मि॒। जुष्ट॑म्। दे॒वेभिः॑। उ॒त। मानु॑षेभिः॥

यम्। का॒मये॑। तम्ऽत॑म्। उ॒ग्रम्। कृ॒णो॒मि॒। तम्। ब्र॒ह्माण॑म्। तम्। ऋषि॑म्। तम्।

सु॒ऽमे॒धाम्॥५॥

अन्वयः - अहम् एव स्वयं देवेभिः उत मानुषेभिः जुष्टम् इदं वदामि। यं कामये तं तम् उग्रं कृणोमि। तं ब्रह्माणं, तम् ऋषिं, तं सुमेधाम् (कृणोमि)।

व्याख्या- अहं स्वयमेवेदं वस्तु ब्रह्मात्मकं वदामि उपदिशामि। देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिरपि जुष्टं सेवितम्। उतापि च मानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टम्। ईदृग्वस्त्वात्मिकाहं यं कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि तं तं पुरुषमुग्रं कृणोमि। सर्वेभ्योऽधिकं करोमि। तमेव ब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि। तमेव ऋषिमतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि। तमेव सुमेधां शोधनप्रज्ञं च करोमि।

सरलार्थः- अहं स्वयमेव देवैः मनुष्यैश्च अभीष्टम् इदं वाक्यं वदामि। अहं यमिच्छामि तमेव बलवन्तं, ब्रह्माणं, मन्त्रद्रष्टारं, मेधाविनं च करोमि।

व्याकरणम् -

- जुष्टम्- जुष्-धातोः क्तप्रत्यये द्वितीयैकवचने जुष्टम् इति रूपम्।
- कृणोमि- कृ-धातोः लटि उत्तमपुरुषैकवचने करोमि इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।
- सुमेधाम्- शोभना मेधा यस्य तम् इति बहुव्रीहिः।
- देवेभिः- देवैः इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।
- मानुषेभिः- मानुषैः इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।
- कामये- कम्-धातोः लटि आत्मनेपदे उत्तमपुरुषैकवचने कामये इति रूपम्।

अ॒हं रु॒द्राय॒ धनु॒रा त॑नोमि ब्रह्म॒द्विषे॒ शर॑वे॒ हन्त॒वा उ॑।
अ॒हं जना॑य स॒मदं॑ कृणोम्य॒हं द्यावा॑पृथि॒वी आ वि॑वेश॥६॥

पदपाठः - अ॒हम्। रु॒द्राय॑। धनुः॑। आ। त॒नो॒मि॒। ब्र॒ह्म॒ऽद्विषे॑। शर॑वे। हन्त॒वै। ऊँ॒ इति॑॥

अ॒हम्। जना॑य। स॒ऽमद॑म्। कृ॒णो॒मि॒। अ॒हम्। द्यावा॑पृथि॒वी इति॑। आ। वि॒वे॒श॒॥६॥

अन्वयः - अहं ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवै रुद्राय धनुः आ तनोमि। अहं जनाय समदं कृणोमि। अहं द्यावापृथिवी आ विवेश।

व्याख्या- पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय रुद्रस्य। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। महादेवस्य धनुश्चापमहमातनोमि। ज्ययाततं करोमि। किमर्थम्। ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे शरुं हिंसकं त्रिपुरनिवासिनमसुरं हन्तवै हन्तुं हिंसितुम्। 'शॄ हिंसायाम्' इत्यस्मात् 'शॄस्वस्निहि' इत्यादिना उप्रत्ययः।

'क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। उशब्दः पूरकः। अहमेव समदम्। समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत्सङ्ग्रामः। स्तोतृजनार्थे शत्रुभिः सह सङ्ग्राममहमेव कृणोमि करोमि। तथा द्यावापृथिवीं दिवं च पृथिवीं चान्तर्यामितयाहमेवाविवेश प्रविष्टवती।

सरलार्थः- अहं रुद्राय ब्रह्मद्वेषकारिणं घतकं शत्रुं हन्तुं तस्य धनुषं गृह्णामि। अहमेव जनानां कृते संग्रामं करोमि। अहमेव द्युलोकं भूलोकं च प्रविशामि।

व्याकरणम् -

- तनोमि- तन्-धातोः लटि उत्तमपुरुषैकवचने तनोमि इति रूपम्।
- शरवे- शृ-धातोः उप्रत्यये शरुः इति जाते चतुर्थ्येकवचने शरवे इति रूपम्।
- हन्तवै- हन्-धातोः तुमुन्प्रत्ययार्थे वैदिके तवैप्रत्यये हन्तवै इति रूपम्।
- कृणोमि- कृ-धातोः लटि उत्तमपुरुषैकवचने करोमि इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।
- विवेश- विपूर्वकात् विश्-धातोः लिटि उत्तमपुरुषैकवचने विवेश इति रूपम्।

अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे।
ततो वि तिष्ठे भुवनानु विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोप स्पृशामि॥७॥

पदपाठः - अहम्। सुवे। पितरम्। अस्य। मूर्धन्। मम। योनिः। अप्ऽसु। अन्तरिति। समुद्रे॥ ततः। वि। तिष्ठे। भुवना। अनु। विश्वा। उत। अमूम्। द्याम्। वर्ष्मणा। उप। स्पृशामि॥७॥

अन्वयः - अहम् अस्य मूर्धन् पितरं सुवे, मम योनिः अप्सु अन्तः समुद्रे। ततः विश्वा भुवना अनु वितिष्ठते। उत अमूं द्याम् वर्ष्मणा उप स्पृशामि।

व्याख्या- 'द्यौः पिता'(तै. ब्रा. ३. ७. ५. ४) इति श्रुतेः, पिता द्यौः। पितरं दिवम् अहं सुवे प्रसुवे जनयामि। 'आत्मान आकाशः सम्भूतः' (तै. आ. ८. १) इति श्रुतेः। कुत्रेति तदाह। अस्य परमात्मनो मूर्धन् मूर्धन्युपरि। कारणभूते तस्मिन् हि वियदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते तन्तुषु पट इव। मम च योनिः कारणं समुद्रे। समुद्द्रवन्त्यस्माद् भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा। तस्मिन् अप्सु व्यापनशीलासु धीवृत्तिष्वन्तर्मध्ये यद् ब्रह्म चैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः। यत इदृग्भूताहमस्मि ततो हेतोः विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भुतजातान्यनुप्रविश्य वितिष्ठे विविधं व्याप्य तिष्ठामि। 'समवप्रविभ्यः स्थः'(पा. १. ३. २२) इत्यात्मनेपदम्। उतापि चामूं द्यां विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितं स्वर्गलोकम्। उपलक्षणमेतत्। एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं वर्ष्मणा कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन देहेन उप स्पृशामि। यद्वा, अस्य भूलोकस्य मूर्धन् मूर्धन्युपर्यहं पितरमाकाशं सुवे। समुद्रे जलधावप्सूदकेष्वन्तर्मध्ये मम योनिः कारणभूतोऽम्भृणाख्य ऋषिः वर्तते। यद्वा समुद्रेऽन्तरिक्षेऽप्स्वम्मयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्म चैतन्यं वर्तते। ततोऽहं कारणात्मिका सती सर्वाणि भूवनानि व्याप्नोमि। अन्यत् समानम्।

सरलार्थः- अहमेव अस्याः पृथिव्याः परमात्मनः शिरसि ऊर्ध्वभागे वा द्युलोकं सृजामि। मम उत्पत्तिः परमात्मनि सर्वव्यापके ब्रह्मचैतन्ये। यस्मात् अहं समस्तभुवनं प्रविश्य विविधरूपेण अवतिष्ठामि। किञ्च दूरस्थद्युलोकं मदीयशरीरेण अहं स्पृशामि।

व्याकरणम् -

- सुवे- सू-धातोः लटि आत्मनेपदे उत्तमपुरुषैकवचने वैदिकं रूपमिदम्।
- मूर्धन्- मूर्ध्नि-इत्यस्य सप्तम्येकवचने वैदिकं रूपमिदम्।
- वितिष्ठे- विपूर्वकात् स्था-धातोः आत्मनेपदे उत्तमपुरुषैकवचने वितिष्ठे इति रूपम्।
- विश्वा, भुवना- नपुंसकलिङ्गे बहुवचने वैदिकं रूपद्वयम् इदम्। लौकिके तु विश्वानि भुवनानि चेति रूपद्वयम्।

अहमेव वात इव प्र वाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा।
परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव॥८॥

पदपाठः - अहम्। एव। वातःऽइव। प्र। वामि। आऽरभमाणा। भुवनानि। विश्वा॥

परः। दिवा। परः। एना। पृथिव्या। एतावती। महिना। सम्। बभूव॥८॥

अन्वयः - अहम् एव भुवनानि विश्वा आरभमाणा वातः इव प्रवामि। दिवा परः एना पृथिव्याः परः महिना एतावती सम्बभूव।

व्याख्या- विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि आरभमाणा कारणरूपेणोत्पादयन्ती अहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्रवामि। प्रवर्ते। वात इव। यथा वातः परेणाप्रेरितः सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत्। उक्तं सर्वं निगमयति। परो दिवा। पर इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते तथा अध इति अधस्तादित्यर्थे। तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते। दिवा आकाशस्य परस्तात्। एना पृथिव्या। 'द्वितीयाटौस्वेनः' (पा. २. ४. ३४) इतीदम एनादेशः। अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात्। द्यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम्। एतदुपलक्षितात् सर्वस्माद् विकारजातात् परस्ताद् वर्तमाना सङ्गोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपाहं महिना महिम्ना एतावती सम्बभूव। एतच्छब्देनोक्तं सर्वं परामृश्यते। एतत्परिमाणमस्याः। 'यत्तदेतेभ्य परिमाणे...' (पा. ५. २. ३९) इति वतुप्। 'आ सर्वनाम्नः' (पा. ६. ३. ९१) इत्यात्वम्। सर्वजगदात्मनाहं सम्भूतास्मि। महच्छब्दादिमनिचि 'टेः' (पा. ६. ४. १५५) इति टिलोपः।

सरलार्थः- अहमेव समस्तभुवनं सृजन्ती वायुः इव प्रवहामि। स्वमहिम्ना द्युलोकं पृथिवीं च उल्लङ्घ्य अहम् ईदृशी सर्वजगदात्मना भवामि।

व्याकरणम् -

- आरभमाणा- आपूर्वकात् रभ्-धातोः शानच्प्रत्यये टाप्प्रत्यये च प्रथमैकवचने आरभमाणा इति रूपम्।
- प्रवामि- प्रपूर्वकात् वा-धातोः लटि उत्तमपुरुषैकवचने प्रवामि इति रूपम्।
- विश्वा- नपुंसकलिङ्गे द्वितीयाबहुवचने विश्वानि इत्यस्य वैदिकं रूपमिदम्।
- एना- अदस्-शब्दस्य तृतीयैकवचने वैदिकं रूपमिदम्।
- महिना- महिमन्- शब्दस्य तृतीयैकवचने वैदिकं रूपमिदम्। लौकिके तु महिम्ना इति रूपम्।
- संबभूव- सम्पूर्वकात् भू-धातोः लिटि उत्तमपुरुषैकवचने संबभूव इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः

१६. देवेभिः इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।
१७. जुष्टम् इत्यस्य कः अर्थः।
१८. मानुषेभिः इति रूपं क्व दृश्यते।
१९. सुमेधाम् इत्यस्य समासं सविग्रहं लिखत।
२०. रुद्राय इत्यत्र कस्मिन्नर्थे चतुर्थी।
२१. कृणोमि इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।
२२. शरवे इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
२३. हन्तवै इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
२४. वितिष्ठे इति रूपं कथं स्यात्।
२५. सुवे इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
२६. भुवना इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।
२७. परः इति सकारान्तं कस्मिन्नर्थे वर्तते।
२८. परस्तात् इति योगे का विभक्तिः दृश्यते।
२९. एना इति रूपं कथं सिद्ध्येत्।
३०. महिना इति रूपं क्व दृश्यते।

१९.३) देवीसूक्तस्याशयः

त्रिविधा हि ऋचः परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृता, आध्यात्मिक्यश्च। ऋग्वेदस्य दशममण्डलान्तर्गतं देवीसूक्तम् आध्यात्मिकीषु ऋक्षु कीर्तितम्। तथाहि आध्यात्मिक-ऋक्-स्वरूपं देवीसूक्तस्य च तदन्तर्गतत्वं निरुक्ते निरुक्तमेवम्– अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना। यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठः, लवसूक्तं वागाम्भृणीयम् इति। परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठाः, अल्पश आध्यात्मिकाः। इति।

अम्भृणर्षेः कन्या वाग् अस्यर्षिः। द्वितीया ऋक् जागती, शिष्टं त्रैष्टुभम्। गतश्च विनियोगः। सप्तशतीपाठाङ्गजपेऽपि तान्त्रिको विनियोगः अस्य वेदितव्यः। दार्शनिका हि स्व-स्व-तन्त्रसिद्धान्तानुगुण्येन सूक्तमिदं व्याचख्युः। तेन व्याख्यानभेदादिदं सदैव अभिनवतया भासते विदुषां मानसेषु। तथाहि ब्रह्मविदुषीवाग् आत्मनो ब्रह्मरूपताम् अनुभवन्ती ब्रह्मणश्च जगत्कारणतया स्वस्याः सर्वकर्तृतां कीर्तयति। तथाहि वेदान्तसूत्रं 'जन्माद्यस्य यतः' इति। केनोपनिषदि उमा-हैमवतीसंवादेऽपि शक्तिमाहात्म्यं प्रकाशितम्। नेयम् अहङ्कृतिः परं ब्रह्मज्ञस्य ब्रह्मीभूतस्य स्वाभाविकी इयम् अनुभूतिः इति दिशा अद्वैतवेदान्तानुयायिभिः व्याख्यातम्। स्फोटब्रह्मवादिनो वैयाकरणाः पुनर्वाच एव जगतो जन्म जगदुः। सूक्तोक्तावाग् हि तेषां नये स्फोटाख्या परा वागेव। तयैव जगदिदं सूयते –अहमेववात इव प्रवाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा इति। तदनुरूपं चेदं वाक्यपदीयपदम् अनुसन्धेयम् –अनादिनिधनं ब्रह्मशब्दतत्त्वं यदक्षरम्। विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥ इति। अतो व्याकरणदार्शनिकैः स्फोटपरा व्याख्या प्राणायि। शाक्ताश्च आद्याशक्तिं महामायां संसारस्य सर्जन-परिपालन-विनाशनकारणं मन्यन्ते। तथाहि शस्तं सप्तशत्यां-

सृष्टिस्थितिविनाशानां शक्तिभूते सनातनि।

गुणाश्रये गुणमये नारायणि नमोऽस्तु ते॥ इति।

एवं बहु प्रस्थानप्रशस्तं प्रचुरप्रचारं सूक्तमिदं वैदिकवाङ्मये वैशिष्ट्येन विशिष्यते।

सा वागेव वसुरुद्रादित्यादिदेवतारूपेण विचरति। सैव इन्द्राग्निमित्रावरुणादीनां धारयित्री। वस्तुतस्तु यजमानाः तामेव सोमादिभिर्हविर्भिः यागेषु यजन्ते। सा हि जगदीश्वरी धनदात्री जीवभावेन भूतानि अनुप्रविश्य विविधरूपेण अवतिष्ठते। वस्तुतस्तु तयैव शक्तिरूपया अधिष्ठिताः प्राणिनः दर्शनश्रवणाशनप्राणनादिकर्माणि कुर्वन्ति। तदुक्तम्–

इन्द्रियाणामधिष्ठात्री भूतानां चाखिलेषु या।

भूतेषुसततं तस्यै व्याप्तिदेव्यै नमो नमः॥ इति।

सैव प्रसन्ना सती उपासकाय ब्रह्मादिदेवपदम् ऋषित्वं विद्यां वा प्रयच्छति। सा वागेव असुरादिशत्रुनिधनद्वारा प्रजानां रक्षां विदधाति। त्रिपुरहरादयस्तु निमित्तभूताः। तच्छक्त्यैव शक्तिमन्तः ते। तदाम्नातम्–

अहं रुद्राय धनुरातनोमि। ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ॥

अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश॥ इति।

अत्रेदमनुसन्धेयं यत् महामायाप्रभावेणैव मधुसूदनः स्वनाम्नः सार्थक्यं प्राप। महामायाविमोहितौ मधुकैटभौ वरप्रदानाङ्गीकारेण विष्णुहस्ते स्वेच्छामृत्युवरणं कृतवन्तौ। अत एव हरिः तौ हन्तुम् आर्हत्। तदुक्तं सप्तशत्यां –

तावप्यतिबलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ।

उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवम्॥ इति।

सा वागेव भूर्भुवःस्वर्लोकान् परिव्याप्य विराजते। लोकातीता सा सर्वं लोकम् उत्पादयन्ती स्वमहिम्ना विलसतीति वाचो माहात्म्यं कीर्तितमिति शम्।

पाठसारः-१

देवीसूक्ते अष्टमन्त्रैः यदुक्तं तत् साररूपेण कथ्यते। सर्वत्र मन्त्रेषु दृष्टेन अहमिति पदेन वागाम्भृणी ऋषिः ज्ञेयः। सा वागाम्भृणी रुद्रैः, आदित्यैः, विश्वदेवैः, सह तत्तदात्मिका भूत्वा विचरति। इन्द्राग्न्योः अश्विनोः च सा धारिका। सा सोमस्य धारिका, त्वष्टारं पूषाणं भगं च धारयति। धनस्य सा धारिका। सा राष्ट्री, वसूनां सङ्गमनी, चिकितुषी, यज्ञियानां प्रथमा। तां भूरिस्थात्रां भूरि आवेशयन्तीं मा देवाः पुरुत्रा वि अदधुः। यः अन्नं खादति, पश्यति, प्राणान् धारयति, उक्तविषयान् शृणोति, स मया एव एतत् सर्वं कार्यं करोति। मम महिमानं ये न जानन्ति, ते विनश्यन्ति। हे विश्रुत, शृणोतु, श्रद्धायाः विषयम् अहं युष्माकं समीपे वदामि।अहं स्वयमेव देवैः मनुष्यैश्च अभीष्टम् इदं वाक्यं वदामि। अहं यमिच्छामि तमेव बलवन्तं, ब्रह्माणं, मन्त्रद्रष्टारं, मेधाविनं च करोमि। अहं रुद्राय ब्रह्मद्वेषकारिणं घतकं शत्रुं हन्तुं तस्य धनुषं गृह्णामि। अहमेव जनानां कृते संग्रामं करोमि। अहमेव द्युलोकं भूलोकं च प्रविशामि।अहमेव अस्याः पृथिव्याः परमात्मनः शिरसि ऊर्ध्वभागे वा द्युलोकं सृजामि। मम उत्पत्तिः परमात्मनि सर्वव्यापके ब्रह्मचैतन्ये। यस्मात् अहं समस्तभुवनं प्रविश्य विविधरूपेण अवतिष्ठामि। किञ्च दूरस्थद्युलोकं मदीयशरीरेण अहं स्पृशामि।अहमेव समस्तभुवनं सृजन्ती वायुः इव प्रवहामि। स्वमहिम्ना द्युलोकं पृथिवीं च उल्लङ्घ्य अहम् ईदृशी सर्वजगदात्मना भवामि।

श्रद्धासूक्तम्

प्रस्तावना

वेदेषु मनसः विभिन्नाः भावाः अति स्पष्टतया वर्णिताः सन्ति। मनसः सामर्थ्यस्य अवगाहनम् अति कठिनम्। केचित् जनाः अत्यधिकं कार्यं सम्पादयितुं शक्नुवन्ति, महति युद्धे निर्भयं सेनाधिपत्यं कुर्वन्ति, केचित् ध्यानादिना अतीन्द्रियं ज्ञानं लभन्ते। एवं मानवेषु भेदस्य कारणं हि तेषां मनः एव। तथापि मनसः सूक्ष्मा भावाः के, तेषां परिणामाः के, भावानां सवर्धनं कथं भवितुमर्हति, भावस्य दृढीकरणे के अन्तरायाः सन्ति इत्यादिविषयोऽपि वेदे समुलभ्यते। श्रद्धा तादृश एको मनोभावः। लोके सामान्यतः जनः यत्परः भवति तत्र तस्य श्रद्धा अस्ति इति वक्तुं शक्यते। कार्ये प्रेरकः विश्वासो हि श्रद्धा इति वक्तुं शक्यम्। अर्थात् तथा विश्वासः यः विश्वासिनं जनं विश्वासानुगुणं कार्ये प्रेरयति। क्रियाशीलः विश्वासः इत्यपि अर्थान्तरम्।

तथाहि आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा इति श्रद्धाशब्दार्थः उक्तः कठोपनिषदः शाङ्करभाष्ये। श्रद्धायाः माहात्म्यं गीतमपि गीतायां-

'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति'॥

पुनश्च-

'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः'॥

एवं बहुधा श्रद्धायाः स्तुतिः बहुत्र कृता समुपलभ्यते। अस्मिन् पाठे वेदे श्रद्धाविषये किम् उक्तं तद् प्रस्तूयते। अस्य ऋग्वेदीयस्य श्रद्धासूक्तस्य ऋषिः श्रद्धा कामायनी, देवता श्रद्धा, छन्दः अनुष्टुप्। इदम् ऋग्वेदस्य दशममण्डले १५१ संख्याकं सूक्तम्।

१९.४) मूलपाठः - श्रद्धासूक्तम्

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः।
श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि॥१॥

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः।
प्रियं भोजेषु यज्वस्विदं म उदितं कृधि॥२॥

यथा देवा असुरेषु श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे।
एवं भोजेषु यज्वस्वस्माकमुदितं कृधि॥३॥

श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते।
श्रद्धां हृदय्य१याकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु॥४॥

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि।
श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः॥५॥

१९.५) इदानीं श्रद्धासूक्तस्य मूलपाठम् अवगच्छाम

श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः।
श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदयामसि॥१॥

पदपाठः– श्रद्धया। अग्निः। सम्। इध्यते। श्रद्धया। हूयते। हविः॥ श्रद्धाम्। भगस्य।
मूर्धनि। वचसा। आ। वेदयामसि॥१॥

अन्वयः– श्रद्धया अग्निः समिध्यते। श्रद्धया हूयते हविः। भगस्य मूर्धनि श्रद्धां वचसा आ वेदयामसि।

व्याख्या- पुरुषगतः अभिलाषविशेषः श्रद्धा। तया श्रद्धया अग्निः गार्हपत्यादिः समिध्यते संदीप्यते। यदा हि पुरुषे श्रद्धा अग्निगोचर आदरातिशयो जायते तदैषः पुरुषः अग्नीन् प्रज्वालयति नान्यदा। श्रद्धया एव हविः पुरोडाशादिहविश्च हूयते। आहवनीये प्रक्षिप्यते।

यद्वा अस्य सूक्तस्य या द्रष्ट्री तया श्रद्धाख्यया अग्निः समिध्यते। श्रद्धाम् उक्तलक्षणायाः श्रद्धायाः अभिमानिदेवतां भगस्य भजनीयस्य धनस्य मूर्धनि प्रधानभूते स्थाने अवस्थितां वचसा वचनेन स्तोत्रेण आ वेदयामसि अभितः प्रख्यापयामः। इदन्तो मसिः।

सरलार्थः- श्रद्धया अग्निः प्रज्वलितः भवति, श्रद्धया हविर्दानं क्रियते, श्रद्धा या भाग्यस्य प्रधाना, सा श्रद्धा स्तुत्या प्रार्थ्यते।

व्याकरणम्-

- समिध्यते - सम्-पूर्वकात् इन्ध्-धातोः कर्मणि रूपम् (तप्रत्यये यकि) (प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम् इदम्)।

- हूयते - हु दानादयोः इत्यर्थकात् धातोः कर्मणि रूपम् (प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम् इदम्)।
- आ वेदयामसि - आ पूर्वकात् विदधातोः णिचि लटि उत्तमपुरुषस्य बहुवचनस्यरूपम्।

प्रियं श्रद्धे ददतः प्रियं श्रद्धे दिदासतः।
प्रियं भोजेषु यज्वस्विदं म उदितं कृधि॥२॥

पदपाठः- प्रियम्। श्रद्धे। ददतः। प्रियम्। श्रद्धे। दिदासतः॥ प्रियम्। भोजेषु। यज्वऽसु। इदम्। मे। उदितम्। कृधि॥२॥

अन्वयः- (हे) श्रद्धे, ददतः प्रियम्(कृधि), (हे) श्रद्धे, दिदासतः प्रियं (कृधि), भोजेषु यज्वसु प्रियं(कृधि), मे इदम् उदितं(प्रियं) कृधि।

व्याख्या- हे श्रद्धे ददतः चरुपुरोडाशादीनि प्रयच्छतः यजमानस्य प्रियम् अभीष्टफलं कुरु। दिदासतः दातुमिच्छतश्च हे श्रद्धे प्रियं कुरु। मे मम संबंधिषु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु कृतयज्ञेषु इदमुदितमुक्तं प्रियं कृधि कुरु।

सरलार्थः- अस्मिन् मन्त्रे श्रद्धां प्रति उच्यते यत् हे श्रद्धे चरुपुरोडाशादीनि दातुः, दातुम् इच्छतः, उदारयजमानस्य अभीष्टपूर्तिं कुरु। हे श्रद्धे अस्माकम् अस्य वचनस्य अभीष्टपूर्तिं कुरु।

व्याकरणम्-

- ददतः - दा-धातोः शतृप्रत्ययान्तं षष्ठ्येकवचने रूपम्। ददत् इति प्रातिपदिकम्। पुनःपुनः दाता इति अत्रार्थः।
- दिदासतः - दा-धातोः सनि शतृप्रत्यये च दिदासत् प्रातिपदिकं निष्पद्यते। तस्य षष्ठ्येकवचने इदं रूपम्। दातुम् इच्छति तस्य इत्यर्थः।
- उदितम् - वद् व्यक्तायां वाचि इत्यर्थकात् धातोः क्तप्रत्ययान्तं रूपम्। यद्वा उत्-उपसर्गात् इण् गतौ इति धातोः क्तप्रत्यये उदित इति रूपं भवति।
- कृधि - कृधातोः लुङि मध्यमपुरुषे एकवचने रूपम्। कुरु इत्यस्मिन् अर्थे एव प्रयोगः भवति।

यथा देवा असुरेषु श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे।
एवं भोजेषु यज्वस्वस्माकमुदितं कृधि॥३॥

पदपाठः- यथा। देवाः। असुरेषु। श्रद्धाम्। उग्रेषु। चक्रिरे॥ एवम्। भोजेषु। यज्वऽसु। अस्माकम्। उदितम्। कृधि॥३॥

अन्वयः- देवाः यथा उग्रेषु असुरेषु श्रद्धां चक्रिरे, एवं भोजेषु यज्वसु(त्वं श्रद्धां कृधि) अस्माकम् उदितं कृधि।

व्याख्या- देवाः इन्द्रादयः असुरेषु उद्गूर्णबलेषु यथा श्रद्धां चक्रिरे अवश्यमिमे हन्तव्या इति आदरातिशयं कृतवन्तः। एवं श्रद्धावत्सु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु यष्टृसु कृतयज्ञेषु जनेषु च इदमुदितमुक्तं प्रियं कृधि कुरु।

सरलार्थः- यथा देवाः असुरेषु श्रद्धां चक्रुः तथैव उदरयजमानेष्वपि श्रद्धां कुर्वन्तु। अस्माकम् अस्य वचनस्य अभीष्टपूर्तिं कुरु।

व्याकरणम्-

- असुरेषु - असुर इति प्रातिपदिकस्य सप्तम्यैकवचने रुपम्।
- चक्रिरे - कृञ् करणे इति धातोः लिट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपम् इदम्। (आत्मनेपदपक्षे)
- उदितम् - वद् व्यक्तायां वाचि इत्यर्थकात् धातोः क्तप्रत्ययान्तं रूपम्।
- कृधि - कृधातोः वैदिकं रूपम्। कुरु इत्यस्मिन् अर्थे एव प्रयोगः भवति।

श्रद्धां देवा यजमाना वायुगोपा उपासते।

श्रद्धां हृदय्य१याकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु॥४॥

पदपाठः- श्रद्धाम्। देवाः। यजमानाः। वायुऽगोपाः। उप। आसते॥ श्रद्धाम्। हृदय्यया। आऽकूत्या। श्रद्धया। विन्दते। वसु॥४॥

अन्वयः- वायुगोपाः देवाः यजमानाः च श्रद्धाम् उपासते, हृदय्यया आकूत्या श्रद्धाम्(उपासते)। श्रद्धया वसु विन्दते।

व्याख्या- देवाः यजमानाः मनुष्याश्च वायुगोपाः रक्षिताः येषां ते तादृशाः सन्तः श्रद्धां देवीमुपासते प्रार्थयन्ते हृदय्यया हृदये भवा हृदय्या तथाविधया आकूत्या संकल्परूपया क्रियया श्रद्धामेव परिचरन्ति सर्वे जनाः। कुत इत्यत आह- यतः कारणात् श्रद्धया हेतुभूतया वसु धनं विन्दते लभते श्रद्धावान् जनः ततः इत्यर्थः।

सरलार्थः- वायुना रक्षिताः सर्वे देवाः तथा यजमानाः स्वस्य हार्दिकसङ्कल्पेन केवलं श्रद्धायाः उपासनां कुर्वन्ति। श्रद्धया एव मनुष्याः सम्पत्तिं प्राप्नुवन्ति।

व्याकरणम्-

- वायुगोपाः - वायुः गोपाः (रक्षिताः) येषां ते वायुगोपाः।
- उपासते- उपपूर्वकात् आस्- धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचनान्तं रूपम् इदम्।

- यजमानाः- यज् - धातोः शानच्-प्रत्ययान्तं रूपम् इदम्।
- आकूत्या - आकूति इति प्रातिपदिकस्य तृतीयान्तं रूपम् इदम्। संकल्प इति तदर्थः।
- विन्दते - विद्-धातोः लट्-लकारस्य प्रथमपुरुषस्य एकवचने रूपम् इदम्।

श्रद्धां प्रातर्हवामहे श्रद्धां मध्यंदिनं परि।

श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि श्रद्धे श्रद्धापयेह नः॥५॥

पदपाठः- श्रद्धाम्। प्रातः। हवामहे। श्रद्धाम्। मध्यन्दिनम्। परि॥ श्रद्धाम्। सूर्यस्य।

निऽम्रुचि। श्रद्धे। श्रत्। धापय। इह। नः॥५॥

अन्वयः- (वयं) प्रातः श्रद्धां हवामहे , मध्यन्दिनं परि श्रद्धां (हवामहे), सूर्यस्य निम्रुचि श्रद्धां (हवामहे)। (हे) श्रद्धे इह नः श्रत् धापय।

व्याख्या- श्रद्धां देवीं प्रातः पूर्वाह्णे हवामहे। तथा मध्यन्दिनं परि। लक्षणे परेः कर्मप्रवचनीयत्वम्। मध्यन्दिनं परिलक्ष्य। मध्यन्दिनम् इत्यर्थः। मध्याह्नेऽपि तां श्रद्धाम् आह्वयामहे। सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य निम्रुचि अस्तमयवेलायां सायंसमयेऽपि तामेव श्रद्धाम् आह्वयामहे। ईदृग्रूपे हे श्रद्धे नोस्मानिह लोके कर्मणि वा श्रद्धापय श्रद्धावतः कुरु।

सरलार्थः- वयं प्रातःकाले मध्याह्ने सूर्यास्तसमये च श्रद्धाम् आह्वयामः। हे श्रद्धे अस्मिन् लोके अस्मान् श्रद्धावतः कुरु।

व्याकरणम्-

- हवामहे - हू- धातोः लट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्य बहुवचने रूपम् इदम्।
- धापय – धा-धातोः णिचि लोट्-लकारस्य मध्यमपुरुषस्य एकवचने रूपम् इदम्।
- श्रद्धे - श्रद्धाशब्दस्य सम्बोधनैकवचने श्रद्धे इति रूपम्।
- निम्रुचि - नि+म्रुच् धातोः निष्पन्नः शब्दः।

पाठगतप्रश्नाः

३१. श्रद्धासूक्तस्य कः ऋषिः, किं छन्दः, का च देवता।

३२. श्रद्धयाग्निः इत्यत्र अग्निपदेन कोऽर्थः विवक्षितः।

३३. मूर्धनि इत्यस्य कोऽर्थः।

३४. किं प्रयच्छतः यजमानस्य प्रियं कुरु।

३५. यज्वसु इत्यस्य कोऽर्थः।

३६. कृधि इत्यस्य लौकिकं रूपं किम्।

३७. आकूत्या इत्यस्य कोऽर्थः।

३८. वसु इत्यस्य कोऽर्थः।

३९. कीदृशः जनः धनं लभते।

४०. समिध्यते इत्यस्य कः अर्थः।

१९.६) श्रद्धासूक्तस्य सारः।

ऋग्वेदस्य दशममण्डले श्रद्धासूक्तमस्ति (१०।१५१)। सूक्तेऽस्मिन् श्रद्धायाः स्तुतिः देवतारूपेण कृता अस्ति। अत्र षड् एव मन्त्राः सन्ति, किञ्च अस्य विषयस्यापूर्वत्वेन स्वल्पकायम् अपि इदं सूक्तं अतीव माहात्म्यम् बभर्ति। श्रद्धा-इति शब्दस्य अर्थो हि कस्मिंश्चित् कार्यविशेषेऽथवा वचनविशेषे स्वान्तःकरणेन आदरातिशयस्य प्रकटीकरणम् इति। वस्तुतः श्रद्धया सम्पादितं कार्यमेव लाभदायकं भवति। श्रद्धाविहीनं कर्म कदापि अभीष्टफलदायकं न भवति।

सोमस्याभिषवः यजमानस्य श्रद्धां प्रकटयति (**श्रद्धां वदन् सोमराजन् ९।११३।४)**। ऋषिभिः कृतं स्तोत्रं श्रद्धासमन्वितमनसा इन्द्रेण श्रुतम् (**श्रद्धामनस्याा शृणुतेदभीतये)। वाक्सूक्ते (ऋग् १०। १४५)** कथितमस्ति- **श्रुधि श्रुत श्रद्धिवं ते वदामि**। अत्र श्रद्धिव इति पदस्य सायणेन कृतोऽर्थः - **श्रद्धाबलेन लभ्यं ब्रह्मात्मकं वस्तु** अर्थात् ब्रह्म श्रद्धया ज्ञातं भवति, उपलभ्यते। अन्येषु मन्त्रेष्वपि ऋषीणां श्रद्धां प्रति अतीव पूज्या भवना वर्तते। श्रद्धासुक्ते तु देवतास्वरूपेणैव श्रद्धा चित्रिताऽस्ति। अस्य मन्त्रस्य ऋषिका श्रद्धा अस्ति, या कामगोत्रजा अस्ति। तेनैव कारणेन सा कामायनी इति नाम्ना विख्याताऽस्ति।

अस्य सूक्तस्य प्रथममन्त्रे एव स्पष्टीकृतम् अस्ति यत् श्रद्धया एवाग्नेः समिन्धनं भवति। श्रद्धया आहवनीयाग्नौ आहुतिः देया भवति। अस्य तात्पर्यमिदमस्ति यत् यज्ञीयकार्येषु श्रद्धायाः महती आवश्यकता वर्तते। अग्निः अत्र ज्ञानाग्नेः प्रतीकरूपः अपि वक्तुं शक्यते। ज्ञानाग्नेः समिन्धनमपि श्रद्धया एव सम्पादितं भवेत्। अस्याः श्रद्धाया उपासना न केवलं मानवाः कुर्वन्ति अपि तु देवता अपि असुरैः सह युद्धकाले श्रद्धाम् आश्रित्य स्वकीयमनोरथं साधयन्ति। अपरस्मिन् मन्त्रे मनोवैज्ञानिकतथ्यस्य रोचकं विश्लेषणं वर्तते-

श्रद्धां हृदय्ययाकूत्या श्रद्धया विन्दते वसु। इति।।

हृदये समुत्पन्नसङ्कल्पेन श्रद्धाया उपासना भवति। प्रथमस्तु साधकस्य चित्ते सङ्कल्पस्य उदयो भवति, तदनन्तरम् एवासौ कस्मिंश्चिद् अपि कार्ये स्वनियोगं करोति। श्रद्धया धनस्य प्राप्तिर्भवति। अत्र वसु इत्येतत्पदेन भौतिकद्रव्यस्य सङ्केतो न भवति किन्तु आध्यात्मिककल्याणस्य। अज्ञानस्य विनाशं कृत्वा अमरत्वस्य प्राप्तिरेव आध्यात्मिकं वसु अस्ति। अमरतायाः समुपलब्धेः प्रधानं साधनम् इयम् एव

श्रद्धा वर्तते। अन्तिमा प्रार्थनाः- **श्रद्धे श्रद्धापये ह नः। इति।।** उपनिषत्सु श्रद्धातत्त्वस्य यद् माहात्म्यम् उक्तं तस्य बीजम् अस्मिन्नेव प्रख्यातसूक्ते समुपलभ्यते।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे श्रद्धासूक्तस्य पञ्च मन्त्राः लिखिताः। एषु पञ्चमन्त्रेषु यत् साररूपेण कथितं तदेव अधुना साररूपेण कथ्यते। एषु पञ्चमन्त्रेषु श्रद्धया किं किं कर्तव्यमिति मुख्यतया उक्तम्। श्रद्धाया विविधरूपाणि प्रयोजनानि च प्रदर्श्यन्ते। होमे भोजने दाने दक्षिणायां श्रद्धा विधेया, श्रद्धया तत्फलवद् भवतीत्यादयः विषयाः सन्तीति प्रथममन्त्रे उक्तम्। द्वितीये मन्त्रे श्रद्धां प्रति उच्यते हे श्रद्धे ममेदं घोषितवचनम्, दानं प्रयच्छतो जनस्य कल्याणं कुरु, हे सदास्थे ! दातुमिच्छतः कल्याणं कुरु, दानस्य भोक्तृषु दक्षिणां गृहीतवत्सु खल्वृत्विक्षु कल्याणं कुरु इति। तृतीये मन्त्रे उच्यते यत् यथा क्रूरेषु दुष्टजनेषु वा तेषामुपरि मुमुक्षुवो विद्वांसो यथोचितं धारणां दैवीशक्तिं प्रेरयन्ति, एवं भोजनदातृषु तथा यजमानेषु खलु अस्माकम् इदम् आशीर्वचनं कल्याणप्रदं कुरु इति प्रार्थितं श्रद्धां प्रति। चतुर्थे मन्त्रे उच्यते यत् मुमुक्षुवो विद्वांसो श्रद्धां हृदयस्थां कृत्वा सदिच्छां सेवन्ते , यजनशीलाः प्राणायामैर्वायूरक्षको येषां ते तथाभूताः श्रद्धां सदिच्छां सेवन्ते ते सदिच्छया धनं लभन्ते। अन्तिममन्त्रे श्रद्धां प्रति उच्यते यत् प्रातः काले यथावद्धारणां खल्वास्तिकतां परमात्मप्रीतिम् आमन्त्रयावहे, दिनस्य मध्येऽपि परमात्मप्रीतिमामन्त्रयामहे, परमात्मप्रीतिमामन्त्रयामहे, हे श्रद्धे आस्तिकभावने परमात्मप्रीते ! अस्मानस्मिन् जीवने श्रद्धामयान् कुरु इति।

पाठान्तप्रश्नाः

(देवीसूक्ते)

१. देवीसूक्तस्य सारं लिखत।

२. वागाम्भृणीदेव्याः महिमानं वर्णयत।
   अहमेव स्वयमिदम्... इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

३. अहं रुद्राय धनुरा... इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

४. अहं सुवे पितरमस्य... इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

५. अहमेव वतइव... इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

६. अहं रुद्रेभिर्वसुभि... इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

७. अहं सोममाहनसं..... इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

८. मया सो अन्नमत्ति.....इत्यादिमन्त्रं व्याख्यात।

९. अतिसंक्षेपेण देवीसूक्तं वर्णयत।

(श्रद्धासूक्ते)

१०. श्रद्धासूक्तस्य सारं लिखत।

श्रद्धया किं किं करणीयम् इति विषयकमन्त्रं लिखन् सायनभाष्यनुसारि व्याख्यानं कुरुत।

यथा देवा असुरेषु... इत्यादिमन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

प्रियं श्रद्धे ददतः... इत्यादिमन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

श्रद्धां प्रातर्हवामहे... इत्यादिमन्त्रं पूरयित्वा व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तरपूगः - (देवीसूक्ते)

१. वाक् ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, २ जगती, वाक् देवता।

२. सूक्तस्य द्रष्ट्री वागाम्भृणी।

३. अश्विना।

४. उभौ।

५. रुद्रेभिः।

६. रुद्रात्मिका भूत्वा।

७. आहन्तव्यम्।

८. सुपूर्वकात् प्रपूर्वकात् अव्-धातोः ईप्रत्यये चतुर्थ्येकवचने।

९. धनानाम्।

१०. यज्ञार्हाणाम्।

११. किद्-धातोः क्वसुप्रत्यये ङीपि प्रथमैकवचने।

१२. अमन्यमानाः अजानन्तः।

१३. प्रपूर्वकात् अन्-धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने।

१४. शृणु।

१५. पुरुशब्दात् सप्तम्यर्थे त्राप्रत्यये।

उत्तरपूगः - (देवीसूक्ते)

१६. देवैः।

१७. सेवितम्।

१८. वेदे।

१९. शोभना मेधा यस्य तम् इति बहुव्रीहिः।

२०. षष्ठ्यर्थे।

२१. करोमि।

२२. शृ-धातोः उप्रत्यये शरुः इति जाते चतुर्थ्येकवचने।

२३. हन्-धातोः तुमुन्प्रत्ययार्थे वैदिके तवैप्रत्यये।

२४. विविधं व्याप्य तिष्ठामि।

२५. सू-धातोः लटि आत्मनेपदे उत्तमपुरुषैकवचने वैदिकं रूपम्।

२६. भुवनानि।

२७. परस्तात्।

२८. तृतीया।

२९. अदस्-शब्दस्य तृतीयैकवचने वैदिकं रूपम्।

३०. वेदे।

उत्तरपूगः - (श्रद्धासूक्ते)

३१. श्रद्धा कामायनी ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, देवता श्रद्धा।

३२. गार्हपत्यादिः।

३३. प्रधानभूते स्थाने।

३४. चरुपुरोडाशादीनि।

३५. कृतयज्ञेषु।

३६. कुरु।

३७. संकल्परूपया क्रयया।

३८. धनम्।

३९. श्रद्धावान्।

४०. संदीप्यते।

॥ इति नवदशः पाठः ॥